

DOI: 10.31648/pl.10534

WIESŁAWA ZIELIŃSKA

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4556-745X>

e-mail: wieslawa.zielinska@uwm.edu.pl

Sabina Kowalczyk, *Wizerunek wiedzy w piśmiennictwie staropolskim XVI i XVII wieku*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2023, ss. 276

Pojęcie „Innego” w refleksji antropologicznej i kulturowej wydaje się współcześnie tematem szczególnie często podejmowanym. Obszerną analizę tego zagadnienia, także w perspektywie historycznej, zawiera dwutomowa praca pod redakcją Małgorzaty Karwatowskiej, Roberta Litwińskiego i Tomasza Siwca *Obcy/Inny. Analiza przypadków* (2017) oraz *Obcy/Inny. Propozycje aplikacji pojęciowych* (2018). Jak zauważa Jacek Warchała:

Obcym w odbiorze społecznym staje się ten, kto jest właśnie tak doświadczany, określany i odbierany przez otoczenie, w którym przyszło mu funkcjonować. Obcym, jak pokazują badania etnologów, może być nawet ten, kto jest nam bliski, a jednak z jakichś powodów uznany został przez nas za obcego (Warchała 2019: 269).

Bardzo interesującą pozycją w zakresie pojęcia inności jest książka Sabiny Kowalczyk *Wizerunek wiedzy w piśmiennictwie staropolskim XVI i XVII wieku* (2023). Jak sugeruje tytuł, autorka koncentruje się na szeroko rozumianej społeczności kobiet wyróżniających się na tle patriarchalnie postrzeganego modelu relacji. Przywołane zagadnienie inności jest szczególnie adekwatne, gdy chodzi o pracę badawczą, skoncentrowaną na opozycji kobieta – mizoginistyczny model społeczeństwa patriarchalnego, wiedźma – inne kobiety. Niewątpliwie taka tematyka stała się źródłem wiedzy o wykluczeniu, jego przyczynach, przejawach i konsekwencjach. *Wizerunek wiedzy...* zasługuje na omówienie również w kategorii inności na tle dotychczasowych badań nad eksponowanym w tytule zagadnieniem, gdyż zawiera wiele cech odróżniających pracę od innych pozycji z tego obszaru. Nie jest ona bowiem, jak *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVIII* (Pilaszek 2008) syntezą wiedzy o procesach karnych ani rozprawą ujmującą kwestię kobiecości w ujęciu historycznym (Bogucka 1993).

Bez wątplenia interesujące jest konsekwentne budowanie przez autorkę refleksji przez zderzanie ze sobą tego, co opozycyjne, a co może prowadzić do poczucia obcości i wiążącej się z nią reakcji na zagrożenie. Pozwala to na ukazanie obrazu omawianej problematyki z nowej perspektywy. Literaturoznawczynie nie przez przypadek wybiera dwa okresy – XVI i XVII wiek, które ze względu na atmosferę znacząco się różnią. To właśnie czas reformacji i kontrreformacji oraz opozycyjny charakter różnorodnych zjawisk politycznych, ekonomicznych, religijnych, społecznych i obyczajowych stanowi kanwę do zrozumienia złożoności omawianego zagadnienia skupionego na wizerunku staropolskiej wiedźmy.

Autorka zaznacza, że

w analizie szesnastowiecznych i siedemnastowiecznych wizerunków czarownic kluczowe jest ich rozpatrzenie w trzech głównych płaszczyznach: fizycznej (wygląd, atrybuty, rekwizyty, preferowane miejsca działania), psychologicznej (osobowość, zachowania) i odnoszącej się do typu działalności magicznej (rytuały i magia słowa) (Kowalczyk 2023: 10).

Wszystkie owe obszary badawcze nabierają wyjątkowego znaczenia ze względu na opozycyjność wobec społecznie akceptowanych wzorców zachowań. Staropolska wiedźma jawi się zatem w piśmiennictwie I Rzeczypospolitej jako Inna, na co wskazują jej osobowość i wygląd, eksponowane przez cechy ujawniające skrajności. Tym bardziej budziły one emocje, gdyż patronkami staropolskich wiedźm były mitologiczne Hekate, Medea i Kirke. Warto podkreślić, że wspomnianą opozycyjność eksponuje także użyte w tytule określenie *wiedźma*, celowo wskazujące na takie cechy jak wiedza i wielka mądrość, przez które kobiety były krytykowane i traktowane jako potencjalne zagrożenie.

Na pogłębioną charakterystykę wizerunku wiedźmy złożyło się ciekawe zestawienie materiału badawczego zaczerpniętego z zeznań spisywanych w czasie procesów sądowych z tym, który ukazują staropolscy autorzy. Właśnie z tej części rozważań wyłania się obraz inności wiedźmy, przy czym dotyczy ona na przykład miejsca, w którym przebywa, odprawianych przez nią magicznych praktyk oraz jej atrybutów, tworzących z niej kogoś, kto swoim wyglądem, osobowością i zachowaniem odbiega od akceptowanej społecznie i niebudzącej zastrzeżeń normy. Nie bez powodu na przykład staropolska wiedźma kojarzona jest głównie z zamieszkiwaniem wschodnich obszarów ówczesnej Rzeczypospolitej, gdyż ze względu na trwające wtedy wojny właśnie tam pojawiał się „obcy”, który był źródłem zagrożenia i zła. Z kolei w roli jej atrybutów wymieniane są zwykle ożóg, czyli rodzaj kija służącego do zagarniania żaru w palenisku oraz różdżka. Dużo rzadziej niż w stereotypowych wyobrażeniach przemieszczała się na miotle. Natomiast atrybutem bab, czyli zielarek, były zioła:

Znawstwo roślin powszechnie przypisywano znachorkom oraz kobietom odbierającym porody. Uznawano je za autorytet w zakresie wiedzy botanicznej (...) zdarzało się zresztą, że ludowym akuszerkom ufano nieraz bardziej niż lekarzom. Taką tendencję odnotowuje na przykład anonimowy dramat „Szkolna mizeryja”. Mimo to nieraz zarówno kobiety odbierające porody, jak i znachorki były oskarżane o czary (Kowalczyk 2023: 153).

W pracy Sabiny Kowalczyk wnioski wynikające z eksploracji pola badawczego są tym bardziej interesujące i cenne, że autorka zauważa zmiany w postrzeganiu omawianych zagadnień w kontekście różnorodnych zjawisk na przestrzeni XVI i XVII wieku, takich jak na przykład wojny, epidemie, ruch reformacji i kontrreformacji czy zainteresowanie literaturą demonologiczną. Pozwoliło to na stworzenie bogatego kontekstu kulturowego, na tle którego istotne są opozycje dotyczące stosunku do kobiet uważanych za wiedźmy z uwzględnieniem specyfiki piśmiennictwa staropolskiego.

Obraz inności oparty na skrajnościach uzyskany został także poprzez przywołanie bardzo bogatego kontekstu kulturowego w postaci prac z zakresu etnografii, kulturoznawstwa, antropologii, filozofii, socjologii oraz religioznawstwa. W swoich poszukiwaniach autorka wspiera się również odwołaniami do kompendiów wiedzy o symbolach, magii i istotach demonicznych. Tak szeroki zakres badań stał się doskonałym sposobem na wydobycie specyficznych cech oraz atrybutów eksponowanych w portretach czarownic.

Literaturoznawczyni ze szczególną skrupulatnością bada w *Wizerunku wiedźmy...* zagadnienie magii i wróżbiarstwa oraz różnorodnych form, które przybierały, przy czym, wskazując na szeroki aspekt powinowactw literackich, odwołuje się do kontekstu mitologicznego i biblijnego. Istotnym dopełnieniem tej części pracy są rozważania na temat języka magii. Odnotowywane na podstawie piśmiennictwa staropolskiego formuły sprawcze przyjmowały różną postać, a ich sens i znaczenie poddane zostały interesującej analizie na tle badań językoznawczych, szczególnie tych, w których autorzy podejmują kwestie dawnych wierzeń. Eksploracja zagadnienia magii przejawiającej się poprzez działania i zaklęcia prowadzi do wniosków wskazujących zależności i podobieństwa w wizerunku wiedźmy ukazywanej w piśmiennictwie staropolskim a jej obrazem wyłaniającym się z akt sądowych dotyczących procesów o czary.

Po przeprowadzeniu skrupulatnej analizy, wspartej obszernie przywołaną bibliografią, pojawiają się w pracy cenne sądy uogólniające, które odnoszą się nie tylko do kwestii stricte literackich, ale przede wszystkim kulturowych. Ich czytelność i precyzja wynikają przede wszystkim z umiejętnie i trafnie stosowanych opozycji, stanowiących skuteczny sposób budowania wizerunku inności w kulturze XVI i XVII wieku. Świadczy o tym chociażby następujący fragment:

Płeć żeńska niezmiernie rzadko odwołuje się do astrologii. Nie tworzy kalendarzy i prognostyków. Jej prorocтва zawarte są we snach, w wizjach, fantazjach i przeczu ciach – sferach stereotypowo przypisywanych kobietom. Domeną wiedźm nie są rozum i nauka, lecz emocje i domysły (...) W magii miłosnej ważna jest symbolika ognia – zarówno w obrzędach i zaklęciach, jak i karze za snute uczuciowe intrygi (stos). Czarownica wykorzystuje w tym wypadku swoje czary głównie w celu dokonania zemsty na niewiernym kochanku. Prezentuje się tu jednocześnie w funkcji ofiary i kata. W magii miłosnej dobitnie uwydatnia się to, że w XVI i XVII wieku czary stanowiły jedyną broń kobiet w wypadku doświadczeń krzywdy ze strony mężczyzn (Kowalczyk 2023: 223–224).

Obszerny, interdyscyplinarny charakter badań zawarty w *Wizerunku wiedźmy...* wymagał odpowiedniego sposobu porządkowania treści. Już na poziomie kolejności prezentowania materiału daje się zauważyć konsekwencję i logikę, przez co w jasny i precyzyjny sposób możliwe stało się prezentowanie dociekań skoncentrowanych na tytule pracy. Dlatego też czytelnik, zarówno zorientowany w szeroko rozumianym kontekście kulturowym i literackim poruszanego zagadnienia, jak i ten, który dopiero zapoznaje się z opisywaną tematyką, znajdą w pracy Sabiny Kowalczyk odpowiedzi na pytania: kim była i czym się wyróżniała staropolska wiedźma, jakie czynniki ukształtowały jej wizerunek oraz w jaki sposób jest on zależny od rodzaju piśmiennictwa, który jej opis rejestruje. Warto zauważyć, że autorka tak samo sprawnie porusza się w przestrzeni literatury tworzonej przez takich autorów, jak np. Jan i Piotr Kochanowscy, Maciej Kazimierz Sarbiewski, Szymon Szymonowic, Jan Andrzej Morsztyn czy Wacław Potocki, wśród dzieł o tematyce demonologicznej, jak również w przestrzeni źródeł, które często marginalizowane wymagały dużego doświadczenia i wnikliwości, by wyabstrahować spośród nich istotne treści. Różnorodność tekstów badanych w *Wizerunku wiedźmy...* posłużyła niejednokrotnie jako przykład erudycyjnej analizy wskazującej na literacką funkcję motywu czarownic w tekstach nawiązujących między innymi do tradycji, jak w przypadku grecko-rzymskiego antyku. Przykładem owych aluzji są chociażby rozważania dotyczące sielanki Szymona Szymonowica *Czary*:

Szymonowic, tworząc swój tekst, wykorzystał jako podstawę konceptu utwory Teokryta i Wergiliusza. W związku z tym część opisywanych przez niego obrzędów ma antyczną proveniencję (na przykład palenie ziół czy topienie wosku). W dużym stopniu jednak zamienił wykorzystane w „Idylli II” i „Eklodze VIII” rekwizyty. Zamiast mąki Żona w jego sielance wykorzystuje proso, pali nie laur, a jesionowe liście, kręci wrzecionem, nie zaś spizowym krążkiem. Nasuwa to myśl, że Szymonowic być może wprowadził na literacką scenę obiekty wykorzystywane w polskiej magii sympatycznej (Kowalczyk 2023: 152).

W gąszczu badanej materii znalazły się utwory należące do literatury pięknej, między innymi ody, eposy, fraszki, figliki, poematy, sielanki, teksty o charakterze faktograficznym i użytkowym, np. pamiętniki, diariusze, kroniki oraz poradniki zielarskie i zielniki, a także, jak wspomniano, fragmenty dokumentacji procesowej zaczerpniętej z akt sądowych. Na uwagę zasługuje także trafne porządkowanie treści, czemu odpowiada podział na sugestywnie tytułowane poszczególne rozdziały i podrozdziały, przy czym niektóre z nich zawierają wyraźne antynomie, np. *Między wcielonym złem a anielską dobrocią* lub *Piękna dziewica i odpychająca starucha*. Ułatwia to odbiorcy poruszanie się w opisywanej materii, prezentowanej bardzo przystępnym językiem.

O staropolskich zamiłowaniach autorki świadczy określenie „wizerunek” zawarte w tytule pracy, słowo pochodzące od łacińskiego *videre*, czyli „baczenie patrzeć, celować okiem, mierzyć”, jak odnotowuje Samuel Bogumił Linde (Linde 1951: 342–343). Właśnie „baczne patrzeć” pozwoliło wskazać nowe perspektywy staropolskiej literatury.

Praca Sabiny Kowalczyk jest niewątpliwie ważną pozycją, ujmującą na podstawie dostępnych źródeł odbicie męskiej perspektywy odbioru świata doświadczeń inności i wykluczenia kobiety, które jawią się jako postaci *wieloznaczne i tajemnicze* (s. 227). Ukazuje tym samym złożony i pełen kontrastów obraz relacji międzyludzkich zamknięty w piśmiennictwie staropolskim XVI i XVII wieku.

Bibliografia

- Kowalczyk Sabina (2023), *Wizerunek więdźmy w piśmiennictwie staropolskim XVI i XVII wieku*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Bogucka Maria (1993), *Kwestia kobieca okiem historyka*, „Teksty Drugie. Teoria Literatury, krytyka, interpretacja”, nr 4/5/6.
- Linde Samuel Bogumił (1951), *Słownik języka polskiego* (reprint edycji: Lwów 1860), t. 6, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Karwatowska Małgorzata, Robert Litwiniec, Adam Siwiec (2017), *Obcy Inny. Analiza przypadków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Karwatowska Małgorzata, Robert Litwiniec, Adam Siwiec (2018), *Obcy Inny. Propozycje aplikacji pojęciowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Piłaszek Małgorzata (2008), *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Warchala Jacek (2019), *Zrozumieć fenomen Innego/Obcego*, „Etyka” nr1/ 58.

